

KARABAĞ ŞİİRLERİ

Ali EROL*

ÖZET

Azerbaycan, gerek stratejik konumu, gerek yer altı, yer üstü kaynaklarının getirdiği iktisadî potansiyeli ve gerekse siyasî bağlantıları ile, tarih boyunca sayısız çıkar çatışmalarına sahne olmuş bir coğrafyadır. Bu durum zaman içerisinde kültürel birikimlere de yansımış ve epik-hamasî söylemler, Azerbaycan edebiyatının şekillenmesinde önemli bir rol üstlenmiştir.

20. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan “Karabağ Savaşı” ile birlikte Azerbaycan edebiyatı yeni bir savaş psikolojisine girmiş, yaşanan maddî ve manevî tahribat bütün ayrıntıları ile edebî çalışmalara aksettirilmiştir. Bu çalışmalar, birer edebî çalışma olmakla birlikte, aynı zamanda yaşanmışlıkların sanatçı duyarlılığı çerçevesinde resmedildiği birer belge niteliği taşıması açısından da ayrı bir öneme sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Edebiyatı, Azerbaycan Şiiri, Karabağ Savaşı, Azerbaycan Harayı.

KARABAG POEMS

ABSTRACT

Azerbaijan has seen numerous conflicts of interests throughout history on account of its strategic location, underground and other natural sources, economic potential and political connections. This condition reflects itself in cultural works; and thus epic discourses have played an important role in the formation of Azerbaijani literature.

*Doç.Dr., Ege Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, alierol2@yahoo.com

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

The Azerbaijani literature went through a phase depicting the psychology of war together with the outbreak of Karabag War at the end of the 20th c. All the tangible and intangible losses and damages were reflected in detail in the literary works of the era. These works are particularly important in that they are not only literary works but also documents picturing all the events and experiences Azeri poets need to cry out.

Key Words: Azerbaijani literature, Azerbaijan poetry, Karabag War, Azerbaijan's outcry.

Giriş

Berna Moran “edebiyat”ın “tarih”e göre daha felsefî olduğunu söyler ve bu özelliği ile de onun daha genel bir hakîkati yansıtacağı düşüncesindedir¹. Tarihçi, olmuş olanla yetinmek zorundadır. Edebiyatçı ise bir değerlendirme, ayıklama, tasnif ve sıralama yapmak zorundadır ki, edebî yaratmanın sihrini teşkil eden bu fark *Sadık Tural*’a göre tarihî vesikaya can verir².

Yakın geçmişte Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan Karabağ Savaşı’nın edebî sahadaki yansımaları, işte bu tür vesikaların son örnekleri olarak ayrı bir önem kazanmaktadır.

Azerbaycan Harayı

Çağdaş Azerbaycan edebiyatı, 19.yy’dan itibaren daha çok sosyal, siyasî ve iktisadî gelişmelere paralel olarak şekillenmiş, bu etkilenişim, hemen bütün boyutları ile edebî eserlerdeki yansımalarını bulmuştur.

Alman araştırmacı Ahmet Schmied bir vesile ile “Ben vatan ve dil sevgisini Azerbaycan edebiyatını inceledikten sonra öğrendim”³ der. Gerçekten de bayrak ve vatan kavramlarının bu kadar coşkun ve yoğun işlendiği bir başka ülke göstermek oldukça zordur. Azerbaycan’da hemen hemen her şairin bir vatan şiiri mutlaka vardır. Öyle ki, tabiat temalı şiirlerde bile çoğunlukla bu duygular hâkimdir ve Azerî şair, ırmakların, göllerin, dağ, tepe ve ovaların tasvirini

¹ Berna Moran, *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, Cem Yayınevi, İstanbul - 1972, s.26

² Sadık Tural, *Zamanın Elinden Tutmak*, Ecdâd, Ankara 1991, s.195

³ Fethi Gedikli-Yusuf Gedikli (Derleyen), *Çağdaş Azerî Şiiri Antolojisi*, Burçak Yay., İstanbul-1983, s. XIX’dan naklen.

yaparken bile için için bütün bu nimetlere sahip bir vatanın evladı olmanın verdiği gururu yaşar.

Pek çok etken olmakla birlikte, bu tablo daha çok bölgenin siyasî, tarihî ve jeopolitik konumu ile ilgili görünmektedir. Zira Azerbaycan edebiyatı tarihine kısaca göz gezdirildiğinde de fark edilecektir ki, devir-dönem tasniflerinde bile hep bu yöndeki parametreler esas alınmıştır.

Hatırlanacağı üzere Azerbaycan'da 19.yy'ın hemen başlarında Rusya tarafından hayata geçirilmeye başlanan yayılmacı politikalar kültürel sahada derin bir infiale yol açmış, Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları ile Azerbaycan'ın parçalanması, birbiri ardınca yaşanan inkılâp ve ihtilâller, Birinci ve İkinci Dünya savaşları, bağımsızlık mücadeleleri bütün teferruatı ile edebî sahadaki yansımalarını bulmuştur.

1980'li yılların sonlarına doğru etnik çatışmalar hâlinde başlayan Karabağ Savaşı ile birlikte Azerbaycan edebiyatında tekrar bir savaş psikolojisi yaşanmaya başlanmıştır. Bu yıllarda da *Anar*, *Bahtiyar Vahabzade*, *Nebî Hazri*, *Sâbir Rüstemhanlı İlyas Efendiyev*, *İsmail Şihli* gibi şair ve yazarlar, millî tarih ve millî kimlik şuuru içerisinde epik-hamasî söylemlere yönelmişler, sonuçta 21. yüzyıla girerken millî mücadele şiirlerinden mürekkep yeni bir antoloji ortaya çıkmıştır: *Azerbaycan Harayı*.

Karabağ sorununun patlak vermesi ile birlikte on yıl boyunca neşredilmiş çalışmalardan örneklerin sunulduğu bu eser, *Bahtiyar Vahabzade* ve *İlyas Tapdık*'ın önsözü ile birlikte 2002 yılında Bakû'de yayınlandı. Söz konusu çalışmada aralarında *Memmed Araz*, *Fikret Sadık*, *Fikret Koca*, *Anar*, *Sabir Rüstemhanlı*, *Abbas Abdulla* gibi çağdaş Azerbaycan edebiyatının önemli simalarının da bulunduğu 69 şair ve yazara ait 208 şiir ve 10 poema bir araya getirilmiştir. Farklı boyutları ile Karabağ ve Karabağ savaşı hakkındaki hassasiyetlerin, yaşanan dehşet ve vahşetin tasvir edildiği bu şiirlerde, beklenti ve ümitler son derece çarpıcı ifadelerle terennüm edilmiştir.

Bugün de güncelliğini korumakta olan Karabağ sorunu, kültürel, sosyal, siyasî ve hukukî boyutları ile oldukça geniş kapsamlı bir konudur. Bu nedenle buradaki amacımızın, sadece Karabağ'ın esas alındığı şiirlerden hareketle, meseleyi kültürel sahadaki yansımaları açısından değerlendirmek olduğunu hemen ifade edelim.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Garabağ Türk Torpağı

Bilindiği üzere Karabağ sorunu, Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girdiği 1980'lerin ikinci yarısında, Ermenistan'ın bu bölgede hak iddia etmesiyle ortaya çıkmıştır. Başlıca gerekçe bölgedeki nüfus yoğunluğudur. 1989 sayımına göre Dağlık Karabağ nüfusunun % 75'ini Ermeniler, % 25'ini ise Azerî ve diğer etnik gruplar oluşturmaktadır.

Diğer taraftan Ermeniler, bölgedeki kilise ve mezar kalıntılarından hareketle Karabağ'ın bir Hristiyan krallığına ait olduğunu iddia etmektedirler. Ayrıca *Neriman Nerimanov*'un Dağlık Karabağ'ı yıllar önce Ermenilere hibe ettiği, bölgenin iktisadî olarak geri kaldığı iddiaları da Karabağ'a sahiplenmenin gerekçeleri arasında yer almaktadır⁴.

Ortaya konulan demografik tablonun, Rusya ve İran'ın yüzyıllardır süre gelen politikalarının bir ürünü olduğunu söyleyen Azerbaycan ise, Dağlık Karabağ bölgesinin hukukî olarak kendisine ait olduğunu ileri sürmekte, bu görüşünü tarihî bilgi ve belgelerle kanıtlamaya çalışmaktadır.

Çalışmamıza konu olan “*Karabağ Şiirleri*” bir bütün olarak değerlendirildiğinde, ilk dikkati çeken husus işte bu mesele üzerindedir ve bölgenin Türklüğüne olan vurgu, söz konusu şiirler için adeta bir ortak payda özelliği taşır:

*Bunu bilmek çağıdı,
Dünya eşitsin, bilsin-
Qarabağ türk torpağı,
Xankendi türk torpağı,
Şuşa türk torpağıdı.*⁵

Tarihî bilgi ve belgeler göstermektedir ki, Karabağ en az bin yıllık bir dönem içerisinde Türk toprağı olarak varlığını sürdürmüştür. Ermeni bilim adamlarının da kabul ettikleri üzere “Karabağ” ismi de Türkçe bir isimdir. *Evlîya Çelebi* bölgeyi küçük Azerbaycan olarak tanımlamıştır⁶ ki bu gerçeği teyid için Karabağ'ın tarihine kısaca göz atmak yeterli olacaktır.

Miladî tarihin başlarından itibaren Azerbaycan, aynı zamanda Karabağ Türk göçlerine sahne olmuş, Hunlar, Barsiller,

⁴ Yasin Aslan, *Can Azerbaycan (Karabağ'da Talan Var)*, Ankara-1990, s.45.

⁵ Fikret Sadıq, “Marş”, *Azerbaycan Harayı* (Der:Nahid Hacızâde), Bakı-2002, s. 80.

⁶ Dursun Yıldırım-M. Cihat Özönder, *Karabağ Dosyası*, TKA E Yayınları 110, S. A.29, Ankara-1990, s. 25.

Bulgarlar, Kengerler, Sabirleri Ogurlar ve Hazarlar kalabalıkları halinde Azerbaycan'a yerleşerek ülkenin Türkleşmesini sağlamışlardır⁷.

Alparslan'ın 1076'da Azerbaycan'a girmesinin ardından 12. yy'da bölge tamamen Selçuklu idaresine geçmiştir. Bir sonraki yy'da gerçekleşen Moğol istilasının ardından, İlhanlılar döneminde, kültürel ve siyasî anlamda Türkleşme temayülü hız kazanmış, 15.yy'a gelindiğinde, Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri dönemlerinde bölge tamamen Türk hâkimiyetine girmiştir.

1578 Osmanlı-Safevi Savaşı'ndan sonra ise Osmanlı hâkimiyeti başlamış, "Vilâyet-i Gence Karabağ" kurulmuştur. Ardından yine Osmanlılar tarafından 16. ve 17. yy'larda Karabağ'da zaman zaman geçici hükümlerlikler yaşanmıştır.

İran'da Afşar hanedanı *Nadir Şah*'ın öldürülmesi ile başlayan "Hanlıklar Dönemi"nde ise Bakû, Gence, Şeki, Şirvan gibi merkezlerde pek çok hanlık kurulmuştur ki bu hanlıklardan ikisi Cavanşirlerden *Penah Ali Han (Saraçlı)* tarafından Karabağ'da temelleri atılan "Karabağ Hanlığı" (1747-1826) ve bugünkü Ermenistan topraklarında kurulan İrevan (Revan) Hanlığı'dır⁸.

1813 yılında imzalanan Gülistan anlaşması ile Azerbaycan ikiye bölünmüş ve Karabağ Hanlığı 1822'de Ruslar tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Sovyetler Devri olarak bilinen yıllarda Karabağ, 1989'a kadar, Dağlık Karabağ Sovyet Sosyalist Özerk Bölgesi (Oblast) adı ile varlığını sürdürmüştür.

Ermenistan ve İran toprakları açısından stratejik olması nedeni ile jeopolitik önemi haiz bir coğrafya olan Karabağ'ın özerkliği 1989 yılında Azerbaycan parlamentosu kararıyla kaldırılmış ve 1990'ların başlarından itibaren vuku bulan etnik çatışmalar Karabağ Savaşı'na dönüşmüştür. Savaş, Bişkek'te imzalanan ateşkes antlaşması ile 1994 yılında sona erdirilmiştir.

"*Karabağ Şiirleri*"nde, Azerbaycan topraklarının önemli bir bölümünün işgali ile sonuçlanan bu savaşın, yüzyıllardır sürdürülegelen sinsi bir oyunun yeni bir perdesi olduğu gerçeği ile karşılaşılmaktadır. Bu çalışmalardaki ortak görüş, "daha önce de kilise ve dış güçlerin yönlendirmeleri neticesinde Zeytun, Adana, Van gibi bölgelerde nüfus kaydırması ve nüfus temerküzü yaparak velinimetleri

⁷ Aygün Atar (Haşimzâde), **Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara -2005, s.10.

⁸ Aygün Atar (Haşimzâde), **age**, s.13.

olan Osmanlı devletine isyan eden Ermeniler(in), 1980’lerde aynı oyunu Sovyet yönetimine karşı adıyla, tarihiyle, coğrafyasıyla Türk Azerî olan dağlık Karabağ’da” sergilemeye başladıkları yönündedir⁹. Nitekim yaklaşık 200 yıllık bir mazisi ile Çarlık döneminde başlatılmış olan bu siyasetin iç yüzü ortada iken kimi çevrelerce yaşanan tereddüt, “*Karabağ Şiirleri*”nde *İslam Sadık* tarafından sitem yüklü şu dizelerle ifade edilir:

Bu millet hele de tanımır, qardaş
Onun dostu kimdi, düşmeni kimdi?
Göyden başımıza daş yağdırır, daş,
Yene deyirik ki, ermeni kimdi?!¹⁰

Bugün için söz konusu topraklara 19. yy’ın başlarında Anadolu’dan ve İran’dan göçler yaşandığı bilinen bir gerçektir. Rusya stratejik açıdan kendisi için vazgeçilemez gördüğü bu bölgede İran, Irak, Suriye ve Lübnan’dan getirttiği Ermenilerin yurt edinmelerini sağlamıştır. Azerbaycan topraklarının Rusya tarafından istilaya başlandığının ilk belgesi olarak gösterilen “Kürekçay Antlaşması”nın orijinal metnine göre de “Çarizm’in Karabağ’ı işgal ettiği dönemde, Karabağ’da Ermeni yerleşimlerinin bulunduğu ve onların Rusya’nın egemenliğine geçmesi ile ilgili işaret ve bilgi yoktur. 1801-1085 savaşları sonucunda Çarlık Rusyası Azerbaycan’ın Kazah, Gence, Karabağ, Şeki hanlıklarını ve Şemseddin Sultanlığı’nı kendi egemenliğine katmış”, bununla da yetinmeyerek Karabağ Hanlığı’nın bulunduğu coğrafyaya Ermeni göçü başlatmıştır¹¹. 1827’de General *İvan Fyodoroviç Paskeviç*’in Kafkasya Rus Orduları komutanlığına getirilmesi ile Kafkasya’da etnik dengeyi Türkler aleyhine bozma çalışmaları başlamış ve İran, Anadolu ve Kafkas Türklüğünü birbirinden ayıracak bir Ermeni coğrafyası planlanmıştır. İşte bu plan dahilinde Ermeniler *Paskeviç*’in emri ile 29 Şubat 1828’den itibaren Azerbaycan’ın İrevan, Nahçıvan, ve kısmen de Karabağ Hanlıkları topraklarına yerleştirilmeye başlanmış, buradaki Müslümanlar yerlerinden yurtlarından edilmişlerdir¹².

Ancak yapılan tüm çalışmalar rağmen 20. yy’ın başlarına, 1904 yılına kadar Kafkasya’daki Ermenilerin sayısı bağımsız bir devlet kurabilmek için yeterli sayıya ulaşamamıştır. Bu dönemde Transkafkasya’da bulunan 54 kazadan sadece 5’inde nüfus açısından

⁹ Dursun Yıldırım-M. Cihat Özönder, *age*, s. 39.

¹⁰ İslam Sadıq, “Qanlı Çay Daşı”, *Azerbaycan Harayı* (Der:Nahid Hacızâde), Bakı-2002,s. 429

¹¹ Afgan Veliev, *Azerbaycan’da Yenileşme ve Milliyetçilik Hareketi*, Kaprol İletişim, İstanbul-2005, s. 27.

¹² Aygün Atar (Haşimzâde), *age*, 39.

Ermeni çoğunluğu vardır ve Ermenilerin bölgedeki, merkezi kabul edilen Erivan'da bile Türkler sayıca daha fazladır¹³.

İşte bu nedenle, bu yıllarda aynı oyunun yeni perdeleri sahnelenmeye başlanmıştır. Kafkasya'da sürdürdüğü yayılmacılık siyasetinde Ermeniler'den büyük destek alan Rusya ve İngiltere'nin kışkırtmaları sonucunda 20. yy'ın başlarında bölgede etnik çatışmalar başlamıştır. İki büyük gücü arkasına alan Ermenistan, "Taşnak-sütyan", "Hınçak" adı altındaki teşkilatlanmaları ile bölgedeki Türk varlığına yönelik bir imha harekâtı başlatmış, Nahçıvan, Ordubad, Karabağ, Gence, Bakû ve Şirvan gibi yerlerde silahsız Türk halkı üzerinde büyük baskılar oluşturmıştır¹⁴.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte Ermeni burjuvazisi ve "Daşnak" partisi "büyük Ermenistan" hayali ile gönüllü birlikler kurmuş¹⁵, Ermeni kuvvetler, Bolşevik ordusunun Bakû'ye girdiği yıllardan itibaren yaklaşık üç yıl sürecek olan direnişlerde Ruslarla birlikte hareket ederek, bölgeyi abluka altına almışlardır¹⁶.

İşte 20.yy'ın başlarında bu coğrafya üzerinde yapılan hakimiyet kavgalarının bir uzantısı olarak da tanımlayabileceğimiz Karabağ Savaşı, mevcut durum açısından, Azerbaycan topraklarının % 20'lik bir bölümünün işgali ile sonlandırılmıştır.

"Karabağ Şiirleri"ne Panoramik Bakış.

1994 yılında ateşkes antlaşması ile sonlandırılmış olan Karabağ Savaşı'nın yarattığı tahribat, hemen bütün boyutları ile "Karabağ Şiirleri"ndeki yansımalarını bulmuştur. Uluslar arası arenada oynanan kirli oyunlar, vurdumduymaz tavırlar, ihanetler, vahşet ve dehşet tabloları, yerini yurdunu kaybeden insanların yaşadıkları trajedi ve her şeye rağmen geleceğe olan inanç en çarpıcı anlatımlarla bu şiirlerdeki yerini almıştır.

1991'de Karabağ, Sovyet Devleti'nin iç meselesi idi. Ancak 1992 den Azerbaycan ve Ermenistan'ın hem "Birleşmiş Milletler'e, hem de "Avrupa Güvenlik İşbirliği Teşkilatı"na üye olmaları, meseleye uluslar arası bir boyut kazandırmıştır. Bu nedenle bugün için problemi çözmek "Avrupa Güvenlik İşbirliği Teşkilatı"na

¹³ Betül Aslan, **I.Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardeş Kömeyi (Yardımları) ve Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, AKM Başkanlığı Yayınları, Ankara-2000, s. 31.

¹⁴ Nadir Devlet, **Rusya Türkleri'nin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, TTK, Ankara-1999, s. 134.

¹⁵ Nadir Devlet, age, s.230.

¹⁶ Musa Qasımlı, **Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi 1920-1945**, Kaknüs, İstanbul-2006, s.100.

düşmektedir ki bu cepheden bakıldığında “*Karabağ Şiirleri*”nde karamsar bir atmosfer dikkati çekmektedir.

Neriman Hesen-zade “Beynelxalq Mahkemeye, Bütün Milletlere” adlı şiirinde, meselenin bir iç mesele olmadığını bütün dünyaya anlatma gayreti içerisindedir.¹⁷ Ancak bu konuda güvenli bir ortam yaratılamamıştır ve söz konusu çalışmalarda genel kanaat Azerbaycan’ın yalnız bırakıldığı yönündedir. Nitekim *Mirvarid Dilbazi* bu psikolojiyi,

*Avropanın ne vecine:
Qarabağda axır qanlar?
Qedim Qazax torpağında
Qesb olunub gülüstanlar?*¹⁸

ifadeleri ile dile getirirken, *Cabir Novruz “İxtiyarım olsa idi”* adlı poemasında İngilizlerin, Fransızların, Amerika ve Rusya’nın bu konudaki sözde destek ve çabalarını kinayeli bir dille eleştirir:

*Bizim haqlı istekleri,
Bütün cahan destekleyir.
Beli, biz son qoyduq cenge,
Dünya bizim terefdedir,*¹⁹

Uygulanan politikanın “*Dovşan’a qaç/ Taziya tut*” politikası olduğunu vurgulayan *Novruz*, iki yüzlülüğe isyan eder. Zira konu hakkında bugüne kadar yapılan araştırmalar göstermektedir ki, Ermeni meselesi aslında bazı güç merkezlerinin millî menfaatler doğrultusunda sun’î olarak ortaya çıkardıkları bir meseleden başka bir şey olmayıp, uluslar arası ikili oyunların yeni bir tezahürüdür.²⁰ İşte “*Karabağ Şiirleri*”nde bu anlamda suçlanan güç merkezlerinden en önemlisi Rusya’dır. Zira genel kanaat odur ki, meselenin çıkmaza girmesinde asıl pay savaşın gizli güçlerinden birisi olan Rusya’nındır. Nitekim *Haydar Aliyev*’in “Biz Ermenistan ile savaşmıyoruz” sözüne karşı Fransız bir gazeteciden gelen “Rusya’yı mı kastediyordunuz” sorusuna verilen “bunu ben söylemedim siz söylediniz” şeklindeki cevap, genel kanaatin de bu yönde olduğunu göstermesi bakımından oldukça manidardır.²¹

¹⁷ Neriman Hesen-zade, “Beynelxalq Mahkemeye, Bütün Milletlere”, *Azerbaycan Harayı* (Der:Nahid Hacızade), Bakı-2002, s. 45.

¹⁸ Mirvarid Dilbazi, “Avropanın Ne Vécine”, *Azerbaycan Harayı* (Der:Nahid Hacızade), Bakı-2002, s. 13.

¹⁹ Cabir Novruz, “İxtiyarım Olsa İdi”, *Azerbaycan Harayı* (Der: Nahid Hacızade), Bakı-2002, s. 371.

²⁰ Dursun Yıldırım-M. Cihat Özönder, *age*, s. 38.

²¹ Aygün Atar (Haşimzade), *age*, 161.

Yine aynı yöndeki kanaatler, bir başka Karabağ şiirine şu dizelerle yansır:

*Bu geliş rus gelişidi,
Ermeni geliş deyil.
Topa tanka sine girmek
Bêş-on adam işi deyil.*²²

Rusya'nın ihanet içerisinde olduğunu, Rus hükümetinin bir zamanlar kendileri için savaşan insanları düşman bilip Ermenilere destek vermesini kabullenemeyen *Bahtiyar Vahabzade* ise özellikle barış adına sergilenen çifte standardı şu sözleri ile eleştirir:

*Merkez deyışdirir günde rengini,
Merkez meni görür, hêç onu görmür.
Bizden yığışdırıb quş tüfengini,
Amma érmeninin topunu görmür.*²³

“*Karabağ Şiirleri*”nde Rusya’ya duyulan öfkenin zaman zaman Avrupa ve Amerika başta olmak üzere bütün Batı’ya yöneldiği görülür. Zira Ermenistan, Rusya ve İran başta olmak üzere bölge ülkeleri ile birlikte Batı’nın desteğini alabilmiş iken Azerbaycan yalnızlığa mahkum edilmiştir. Bu tablo sorulara neden olur. Şair *Akif Samed* “Türk olmaq günahmı oldu?”²⁴ diye sormaktan kendini alamaz. *Vahabzâde*’ye göre ise bu durum aslında tarihin sadece bir tekerrüründen ibarettir:

*Atatürk düz demiş, vallah, düz demiş:
“Yoxdur türkün dostu özünden özge”*²⁵

Karabağ’da oynanan oyunların aslında Türk’e karşı tertiplenmiş bir tezgah olduğu düşüncesi, yine “*Karabağ Şiirleri*”nde gündeme taşınan bir başka sıkıntıyı da gün yüzüne çıkarır: Birlik ve beraberlik konusunda gösterilen acziyet. Söz konusu çalışmalarda, bu yöndeki zafiyet sitemkâr ifadelerle ortaya konulur. Çağdaş şairlerden *Abbas Abdulla* “İç Oğuz, Dış Oğuz qeybe çekildi”²⁶ sözleri ile birlik ve beraberlik zamanı olduğunu vurgularken, *Fikret Sadık* “Türk

²² İslam Sadıq, “Qanlı Çay Daşı”, *Azerbaycan Harayı* (Der:Nahid Hacızâde), Bakı-2002, s. 433.

²³ Bextiyar Vahabzâde, “Şehidler”, *Azerbaycan Harayı* (Der:Nahid Hacızâde), Bakı-2002, s. 317.

²⁴ Akif Samed, “Şuşa’ya Géde Bilmirem”, *Azerbaycan Harayı* (Der:Nahid Hacızâde), Bakı-2002, s. 220.

²⁵ Bextiyar Vahabzâde, *age*, s.317

²⁶ Abbas Abdulla, “Harda”, *Azerbaycan Harayı* (Der:Nahid Hacızâde), Bakı-2002, s. 96.

özünü qorumur, Tanrı türkü korusun”²⁷ duası ile aslında öz eleştiri olarak Türk dünyasından ümitlerin kesildiği bir psikoloji sergiler.

Karabağ Savaşı, 1990 yılında Ermenilerin doğrudan Azerî Türklerine karşı başlattıkları otobüs baskınları, yol kesme gibi terör eylemleri ile kendini göstermiş, Ekim 1991’de ilk Azerî köyü işgal edilmiştir. Tespitlere göre 1988-1994 yılları arasında cereyan eden savaş sonucunda Azerbaycan topraklarının % 20’si işgal edilmiş, 18 bin Azerî Türkü katledilmiş, aynı taraftan 20 bin kişi yaralanmış, 50 bin kişi sakat kalmış, 5101 kişi ise esir edilmiş ya da kayıp olarak kayda geçmiştir.²⁸ Ayrıca yine bu savaş sonucunda yüz binlerce kaçkın ve göçkün zor şartlarda yaşamaya mahkum edilmiştir.

“Karabağ Şiirleri”ni bu çerçeveden incelediğimizde, iki ülke arasında cereyan eden bir savaştan çok, bir vahşetin, bir soykırımın tanım ve tasvirleri ile karşılaşırız. Azerbaycan’ın millî kahramanı *Çingiz Mustafayev* bir çalışmada çocukların kulaklarının kesilmesi, yaşlı kadınların yüz derilerinin soyulması ve erkeklerin başlarının oyulması gibi vahşiyane eylemlerin, dehşet salarak sindirme taktiği olduğunu ifade eder²⁹. *L Veliçko*’ya göre birçok toplumda Ermeniler hakkında menfi fikirler oluşmasının temel nedeni işte bu tür uygulamalara yol açan olan saldırgan partiler, siyasetçi din adamları ve yalancı aydınlardır³⁰.

Pek çok çalışmada, yaşanan trajedinin, ayrıntılı tasvirlerle anlatıldığı “Karabağ Şiirleri”nde, özellikle belli mekânlar, belli vurgularla öne çıkarılmıştır. Bu anlamda “Şuşa”, “Gubadlı”, “Göyçe”, “Hocalı”, “Kazak”, “Laçın”, “Kelbecer”, “Zengilan”, “Ağdam”, “Berde”, “Çaykendi”, “Gölkend” gibi coğrafyalar bazen yaşanan olayların kilit noktaları, bazen de şairi felsefi mülâhazalara yönlendiren ilham kaynakları olarak bu şiirlerdeki yerini almıştır.

Söz konusu yerler içerisinde katliam kavramı ile özdeşleştirilen özellikle iki isim öne çıkmaktadır: “20 Yanvar Olayları” olarak da bilinen katliamın yaşandığı Bakû ve Hocalı.

Hatırlanacağı üzere 3 Aralıkta 1989’da Dağlık Karabağ Özerk Oblastı Ulusal Konseyi ve Ermenistan Yüksek Sovetinin, Dağlık Karabağ’ın, Erivan’daki tek bir hükümetin yönetimi altında

²⁷ Fikret Sadıq, “Tanrı Türkü Qorusun”, *Azerbaycan Harayı* (Der:Nahid Hacızâde), Bakı-2002, s. 76-77.

²⁸ Aygün Atar (Haşimzâde), *age*, s.156.

²⁹ Çingiz Mustafayev, Dünya Basınında Hocalı Katliamı, *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, S. 370, Ankara-2007, s. 38.

³⁰ Nesrin Sariahmetoğlu, *Azerî-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, TTK, Ankara-2006, s.208.

bulunan Birleşik Ermenistan Cumhuriyeti'ne katıldığını açıklaması üzerine bölgede etnik çatışmalar çıkmış, Rusya, çıkan çatışmaları önleme bahanesi ile ağır bir operasyonla Bakû'ye girmiştir. İşte yaşanan bu faciaya tarih düşen çağdaş Azerî şairlerden *Naringül*, Rus tanklarının cehenneme çevirdiği Bakû sokaklarını "O Géce" adlı şiirinde şöyle tasvir eder:

20 Yanvar, 90-cı il
dehşetli tarixe döndü o géce.
Gülleler şığıyıp alovlar saçdı,
Çox évin işığı söndü o géce³¹

Yine günümüz Azerbaycan edebiyatının önemli isimlerinden *Firudin Şimşek* aynı olay karşısındaki duygu ve düşüncelerini "Qanlı Yanvar gününde al qana boyanmış" dizesi ile özetlerken, millî şair *Halil Rıza Ulutürk* 20 Ocak şehitlerine hasrettiği "*Qanım Bayrağımdadır*" adlı poemasında çiçek denizine benzettiği şehitler hıyabanını gezerken derin düşüncelere dalar; 1918 yılında verilen bağımsızlık mücadelesi şehitlerini hatırlar³².

Karabağ Savaşı'nda yaşanan vahşetin simgesi olarak söz konusu şiirlerde öne çıkan bir diğer isim de *Hocalı*'dır. Bugün için ortaya konulan belge ve bilgiler göstermektedir ki, *Hocalı*'da yaşananlar savaşın sıradan bir muharebesi değil, *Haydar Aliyev*'in de ifade ettiği gibi, bütün insanlığa karşı gerçekleştirilmiş bir cinayettir³⁴.

Hocalı, *Şuşa* ile *Ağdam* arasında *Hankendi*'nin 10 km güney doğusunda 936 km karelik bir alan olup, *Yukarı Karabağ*'ın en önemli tepelerindendir. Askerî açıdan da stratejik bir önemi sahip olan *Hocalı Karabağ*'daki tek havaalanını da bünyesinde barındırmaktadır.

Yaklaşık 3000 Azerî Türkü'nün yaşadığı *Hocalı*, 1991 Ekim ayından itibaren abluka altına alınmış, 30 Ekim'de bütün karayolları kesilmiş, giriş ve çıkışlar yasaklanmıştır. *Şuşa* semalarında sivil bir helikopterin düşürülmesi ile de bölgenin bütün dünya ile bağlantısı kesilmiştir.

³¹ Naringül, "O Géce", *Azerbaycan Harayı* (Der:Nahid Hacızâde), Bakı-2002, s. 292.

³² Firudin Şimşek, "Çağırırım", *Azerbaycan Harayı* (Der:Nahid Hacızâde), Bakı-2002, s.193.

³³ Xelil Rza Ulutürk, "Qanım Bayrağımdadır", *Azerbaycan Harayı* (Der:Nahid Hacızâde), Bakı- 2002, s.354.

³⁴ Haydar Aliyev, "Dünya Basınında Hocalı Katliamı", *Azerbaycan*, S.370, Şubat-Mart-Nisan- 2007, Ankara, s. 39'dan naklen.

26 şubat 1992 de *Hocalı*'da insanlık tarihinin değil, belki de barbarlık tarihinin en acımasız katliamı gerçekleşmiştir. Bir gecede 613 savunmasız insan hunharca öldürülmüştür ki Azerbaycan parlamentosu 1994 yılında 26 Şubat'ı "Hocalı Soykırımı günü" ilan etmiştir.

Hocalı'da yaşananlar için "eşi benzeri görülmedik bir katliam" nitelemesinin ilk nedeni, saldırının doğrudan sivil ve savunmasız insanlara karşı düzenlenmiş olmasıdır. Daha da fecisi kaçmaya çalışan insanlara pusu kurmak suretiyle gerçekleştirilmiştir ki bu uygulama "Cenevre Sözleşmesi", "İnsan Hakları Beyannamesi", "Ateşkes Zamanında ve Askerî Çatışmalar Zamanı Kadın ve Çocukların Korunması Beyannamesi", vatandaşlık ve siyasî haklar konusunda uluslar arası sözleşmeler gibi birçok yasal düzenlemeye göre suç teşkil etmektedir.

Söz konusu katliamı manevî değerlerden uzaklaşmış "Sahte Ermeni Hristiyanlığı" olarak değerlendiren *Celal Eliyev* müdafaasız kadınların, çocukların, yaşlıların amansız Ermeni çeteleri tarafından uğratıldıkları kırgının, silahlarla donatılmış ermeni çetecilerin cesetler üzerinde yaptıkları insanlık dışı uygulamaların başka bir izahı olamayacağı düşüncesindedir³⁵.

Aynı yöndeki duygu ve düşüncelerin derin bir öfke ve isyan psikolojisi içerisindeki lirik terennümünü "*Karabağ Şiirleri*"nin pek çoğunda görmek mümkündür. *Nüsret Kesemenli* "*Xocalı*" adlı çalışmasında tanklar altında kalan biçare çocukların, kadınların çaresizliğine kahrederken³⁶, *Alemdar Guluzade* Hocalı faciasının aslında "planlı bir oyunun şuurulu ihaneti" olduğunu düşünür³⁷.

Hocalı'ya düzenlenen saldırıyı kalles bir saldırı olarak niteleyen *Sabir Rüstemhanlı* ise isyanını şu dizelerle ifade eder:

*hanı o köhne çağlar,
Ordu basım, bac alım.
Namerdlik zamanıdı,
Elim boşdu, Xocalım*³⁸

³⁵ Celal Eliyev-Budaq Budaqov, **Türkler, Azerbaycanlılar, Ermeniler: Tarixi Heqiqetin "GENOSİDİ"**, Moskova-2003, s. 52.

³⁶ Nüsret Kesemenli, "Xocalı", **Azerbaycan Harayı** (Der:Nahid Hacızâde), Bakı-2002, s. 108

³⁷ Elemdar Quluzâde, "Şehid Şehir", **Azerbaycan Harayı** (Der:Nahid Hacızâde), Bakı-2002, s.447

³⁸ Sabir Rüstemxanlı, "Xocalıya Mersiye", **Azerbaycan Harayı** (Der:Nahid Hacızâde), Bakı-2002, s. 127.

Bakû ve Hocalı ile birlikte belli özellikleri ile bu savaşın izlerini bağrında taşıyan pek çok bölge, yine “Karabağ Şiirleri”nin ana kaynağı olmuş, hatta bu isimler zaman zaman başlığa taşınmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: “Şuşa Gözleyir Bizi (İyas Tapdıq)”, “Şuşam (Rüzgar Efendiyéva)”, “Şuşa’ya Gede Bilmerem (Akif Samed)”, “Qurd Olaq Şuşaya Doğru (Akif Samed)”, “Menim Ağdamımı Kim Satdı, Allah! (Famil Mehdi)”, “Xocalı’ya Mersiye, Xocalı’dan Sonra (Sabir Rüstemxanlı)”, “Xocalı (Nüsret Kesemenli)”, “Xocalı (Oqtay Rza)”, “Laçın Ağısı (İlham Qehreman)”, “Göyçeliler, dağılmayın Göyçeden (Hüseyn Arif)”, “Murova Qar Yağırdı (Memmed Araz)”, “Men Gedecem Zengilana (Anar)”, “Yaddan Çıxır Qarabağ (Ayaz Arabacı)”, “Kelbecer (Adil Cemil)”, “Laçın Hesretimi, Şuşa Derdimi (Kamandar Éyvazlı)”, “Qarabağ Haqqında Düşünceler (Munis)”, “Yaddan Çıxmaz Qarabağ (Kemale)”, “Qarabağım Qaçırılmış Bakire Bir Qız (Vahid Eziz)”, “Qarabağım (İsmayıl Veliyév)”, “Qarabağım-Qara bağrım (Çingiz Elioglu), “Üşüyür Bakının Payız Günleri (Taléh Hemid)”, ..

Şamil Delidağ’ın “Bakû”, “Hocalı”, “Şuşa”, “Laçın”, “Kelbecer”, “Ağdam”, “Füzuli”, “Cebrayıl”, “Qubadlı”, “Zengilan” gibi irili ufaklı 78 yerleşim birimine yer verdiği “Qarabağın Harayı” adlı poeması ise, cinaslar poeması olarak yine bu çalışmalar arasındaki yerini almıştır.

Sabir Rüstemhanlı Karabağ’ın Azerbaycan’ın ilk ve büyük beşiklerinden biri olduğunu söyler.³⁹ “Karabağ Şiirleri” nde öne çıkan bir diğer vurgu da, düşman çizmesi altında çiğnenen bu topraklarda tahrip olan kültürel değerlerdir. Söz konusu çalışmalarda sıklıkla “Molla Penah Vagif”, “Üzeyir Hacıbeyli”, “Hurşid Banu Natevan”, “Kasım Bey Zakir”, “Abdürrehimbey Hakverdiyev”, “Bülbül”, “Yusuf Vezir Çemenzemini” gibi Azerbaycan kültür hayatının önemli isimlerinin vatani olan bu toprakların kutsandığı görülür. “Yatır (Hüseyn Arif)”, “Haydı, İgidlerim, Haydı! (Vidadi Babanlı) gibi çalışmalarda bu yöndeki duygu düşünce ve kaygılar hissedilir. İlyas Tapdıq “Şuşa Gözleyir Bizi” adlı çalışmasında, Şuşa’nın şöhretini dünyaya yayan Üzeyir’in, Natevan’ın, Bülbül’ün büstlerinin tahrip edilmesinden Vagif’in, Nevvab’ın, Zakir’in kabirlerinin ayaklar altında olmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirirken⁴⁰ Kemale aynı psikoloji içerisinde üzüntüsünü şu dizelerle dile getirir.

³⁹ Sabir Rüstemhanlı, **Karabağ**, Akademi Kitabevi, İzmir-1993, s. 10.

⁴⁰ İlyas Tapdıq, “Şuşa Gözleyir Bizi”, **Azerbaycan Harayı** (Der:Nahid Hacızâde), Bakı-2002, s. 60-64.

*Orda Üzeyir'in ayaq izleri,
Orda Vagifimin sözleri qaldı,
Natevan bacımın bulaq gözleri,
Néçe senetkarın özleri qaldı* ⁴¹

Karabağ savaşının sonlandırıldığı 1994 antlaşmasının ardından gündeme gelen en önemli problemlerden birisi de “kaçkınlar” meselesidir. Zira bu savaş nedeni ile yaklaşık bir milyon kişi mağdur olmuş, yerini yurdunu terk etmiştir. Kendilerine hâlâ kalıcı çözümler bulunamayan bu insanlar barınma, iş, aş sağlık, eğitim ve can güvenliği gibi birçok konuda sıkıntı içerisindeyler.

Bugün için çadır, baraka, okul, yurt, pansiyon gibi geçici çözümler çerçevesinde yaşam mücadelesi vermekte olan kaçkın ve göçkünlerin yaşadıkları trajedi de “Karabağ Şiirleri”nin öne taşıdığı konular arasındadır. Bu anlamda *Hasan Cehri*, “*Derdini*” adlı çalışmasında “*Kelbecer, Qubadlı, Zengilan, Laçın*” gibi bölgelerde yaşanan göçün iç dünyasında yarattığı tahribatı sanatına taşır. ⁴², *Taleh Hemid* ise “*Üşüyür Bakı'nın Payız Görkemi*” adlı şiirinde nüfusu bir milyonu bulan kaçkınların yaşadıkları trajediyi konu edinir. ⁴³ Aynı yöndeki bakış açısı, duygu ve düşünceler *Zelimhan Yaqub*’un şiirine ise şu dizelerle yansır:

*“Kaçkın, köçkün, didergin, évsiz-éşiksiz qalan,
Dili sözsüz, laylasız, eli beşiksiz qalan,
Boyun büken sonalar,
Yazıq olan analar.*” ⁴⁴

Şüphesiz ki “kaçkın ve göçkün” hareketinde yaşanan mağduriyet sadece fiziksel sıkıntılardan ibaret değildir. Aksine söz konusu şiirlerde bu konuda daha çok ruh dünyalarındaki tahribat öne çıkarılmıştır. Söz gelimi *Kemal Gürbanova*, “*Darımışam, Ay Allah*” adlı şiirinde “Öz yurdunda kaçgın” sıfatı almış olmasının ezikliği içerisindeydir. ⁴⁵ Yine *Münevver Eliqızı* “köçkün ana ve bacıların dilinden” yazdığı “*Bayatılar*”da ⁴⁶, yerini yurdunu terk

⁴¹ Kemal; “Yaddan Çıxmaz Qarabağ”, *Azerbaycan Harayı* (Der:Nahid Hacızâde), Bakı-2002, s. 288.

⁴² Hesen Cehri; “Derdini”, *Azerbaycan Harayı* (Der:Nahid Hacızâde), Bakı-2002, s.234.

⁴³ Taleh Hemid; “Üşüyür Bakı'nın Payız Görkemi”, *Azerbaycan Harayı* (Der:Nahid Hacızâde), Bakı-2002, s.228.

⁴⁴ Zelimxan Yaqub, “Şiir Harayı”, *Azerbaycan Harayı* (Der:Nahid Hacızâde), Bakı-2002, s.395.

⁴⁵ Kemal Gürbanova, “Darımışam, Ay Allah!”, *Azerbaycan Harayı* (Der:Nahid Hacızâde), Bakı-2002, s. 295

⁴⁶ Münəvver Eliqızı; “Bayatılar”, *Azerbaycan Harayı* (Der:Nahid Hacızâde), Bakı-2002, s. 259-260.

edenlerin bağlarına bahçelerine duydukları özlemi vurgular. *Famil Mehdi* ise kendisi de bir kaçkın olan annesinin şahsında bu trajediyi yaşayanların kaderine isyan eder⁴⁷.

Azerbaycan edebiyatında, 20.yy'ın son çeyreğinde yaşanan savaş psikolojisi epik-hamasî söylemlerin yeniden öne çıkmasına neden olmuştur. Bu anlamda “*Karabağ Şiirleri*”nde işgal altındaki toprakların birgün mutlaka düşmandan temizleneceği konusundaki ümit ve kararlılık göze çarpar; bu azim “*Babek*”, “*Cavanşir*”, “*Şah İsmail*”, “*Settar Han*”, “*Köroğlu*”, “*Kaçak Kerem*”, “*Kaçak Nebi*” gibi millî kahramanlara yapılan atıflarla pekiştirilir:

*Güllelediler Babekin qılıncını,
Koroğlunun atını,
Gülleleri qaytarmadı
Cavanşirin qalxanı.
Ezdiler yıxılanı,
Vurdular qalxanı
Hanı bu yurdun
Nebisi, Setterxanı?!
Nadanlar satıb gétدی
dağı taşı, toprağı.*⁴⁸

Yine bu şiirlerde ilhamını geçmişte verilen bağımsızlık mücadelelerinden alan pek çok şair ve yazarın, yıllar önce “*Difaî*” nin beyannamesinde de belirtildiği gibi, “Öz milletin harebezarlığı ve külü üzerinde Ermeni milletinin saadet ve hoşgüzerenlik kurmasına yol verilmeyeceği”ne⁴⁹ olan inancı tamdır. Bu bağlamda 1918’ de verilen bağımsızlık mücadelesine atıfta bulunacak olan *Memmed Araz*, “*Ayağa Dur Azerbaycan*”da aynı kararlılığın devam etmekte olduğunu vurgular:

*Ne yatmısan qoca vulkan, seninleyem!
Ayağa dur, Azerbaycan, seninleyem!
Senden qéyri
biz her şeyi böle billik!
Senden qeyri
biz hamımız öle billik!*⁵⁰

Çağdaş Azerî şairlerden *Zelimxan Yaqub* onur meselesi olarak gördüğü Karabağ’ı en büyük dava meydanı olarak görür⁵¹;

⁴⁷ Famil Méhdi; “Menim Qaçqın Anam Bakıda Öldü!”, *Azerbaycan Harayı* (Der:Nahid Hacızâde), Bakı-2002, s. 67-69.

⁴⁸ Nüsret Kesemenli, *age*, s.109.

⁴⁹ Nadir Devlet, *age*, s. 135.

⁵⁰ Memmed Araz, “Ayağa Dur Azerbaycan!”, *Azerbaycan Harayı* (Der:Nahid Hacızâde), Bakı-2002, s. 17.

Vidadi Babanlı ise “*Gırmızı Gebirler*” de binlerce kurban verilse de mukaddes vatan toprağının parçalanmasına bozulmasına müsaade edilmeyeceğini haykırır.⁵² Yine “*Azerbaycan Esgerine (Fikret.Sadık)*, “*Havalanma, Gavur oğlu! (Firudin Şimşek)*”, “*Ata Millet, Ana Millet Ağlama (Memmed Araz)*”, “*Sene and İçirem , Veten Torpağı (Ayaz Arabacı)*” gibi pek çok çalışmada, gösterilecek olan mücadele azminin izlerini bulmak mümkündür. Ayrıca bu dava uğruna canlarını vermiş olan şehitlere yapılan “*Azerbaycan’ın Millî Gehramanı Mezahir Rüstemov’un hatiresine*”⁵³, “*Beytepe uğrunda döyüşlerde igidliyiye göre Azerbaycan bayrağı ordeni ile taltif edilmiş Şahid Habibullayeve*”⁵⁴, “*Eziz bacım Svetlananın Garabağ savaşında helak olmuş ciyerparası Orhanım hatiresine*”⁵⁵ gibi ithaflar, Karabağ uğruna verilen mücadelenin kutsiyetine olan inancın bir ifadesi olarak karşımıza çıkar.

Sonuç Yerine

Birkaç cümleyle ifade etmek gerekirse, mevcut bilgi ve belgeler açısından 21. yy’ın eşiğinde Ermenistan’ın, Karabağ’ı işgali tam bir hukuk tanımazlık örneği olarak karşımızda durmaktadır. Hatta bu işgal, savaşın başlama tarihi dikkate alınır, uluslar arası hukuk bir tarafa, “Birlik Cumhuriyeti’nden herhangi birinin toprakları üzerinde o cumhuriyetin rızası olmaksızın değişiklik yapılamaz. Birlik cumhuriyetleri arasındaki sınırlar ilgili cumhuriyetlerin yapacakları anlaşmaya göre değiştirilebilir ve bu anlaşma S.S.C.B nin onayına tabidir” şeklindeki Sovyetler birliği Anayasası’nın 78. maddesine de aykırıdır”⁵⁶.

Sosyal ve siyasî olayların kültürel sahadaki yansımaları açısından çarpıcı örnekler teşkil eden *Karabağ Şiirleri*”, uğranılan haksızlık ve yaşanan trajedinin tarihe can veren vesikaları olarak geleceğe taşınacaktır. Dolayısıyla bu çalışmalar, sadece bu yönleri ile bile, birer edebî çalışma olmanın ötesinde derin anlamlar ihtiva etmektedirler.

⁵¹Zelimxan Yaqub, “Şiir Harayı”, **Azerbaycan Harayı** (Der:Nahid Hacızâde), Bakı-2002, s.398

⁵² Vidadi Babanlı, “Qırmızı Qebirler” **Azerbaycan Harayı** (Der:Nahid Hacızâde), Bakı-2002, s. 39

⁵³ İlyas Tapdıq, “Şehid Oğlun Xatiresi”, **Azerbaycan Harayı** (Der:Nahid Hacızâde), Bakı-2002, s. 56.

⁵⁴ İlyas Tapdıq, “Ay Şahid”, **Azerbaycan Harayı** (Der:Nahid Hacızâde), Bakı-2002, s.59

⁵⁵ Elibaba Hacızâde, “Orxanım”, **Azerbaycan Harayı** (Der:Nahid Hacızâde), Bakı-2002, s. 85.

⁵⁶ Dursun Yıldırım-M. Cihat Özönder, *age*, s. 28

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

KAYNAKÇA

- ASLAN Betül, **I.Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardeş Kömeyi (Yardımları) ve Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyyesi**, AKM Başkanlığı Yayınları, Ankara-2000, s. 31.
- ASLAN Yasin, **Can Azerbaycan (Karabağ'da Talan Var)**, Ankara-1990.
- ATAR Aygün (Haşimzade), **Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara -2005.
- DEVLET Nadir, **Rusya Türkleri'nin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, TTK, Ankara-1999.
- ELİYEY Celal-Budaq Budaqov, **Türkler, Azerbaycanlılar, Ermeniler: Tarixi Heqiqetin "GENOSİDİ"**, Moskova-2003.
- GEDİKLİ Fethi -Yusuf Gedikli (Derleyen), **Çağdaş Azerî Şiiri Antolojisi**, Burçak Yay., İstanbul-1983.
- HACIZADE Nahid (Derleyen), **Azerbaycan Harayı**, Respublika Xatire Kitabı Rédaksiyası, Bakı-2002.
- MORAN Berna, **Edebiyat Kuramları ve Eleştiri**, Cem Yayınevi, İstanbul-1972.
- MUSTAFAYEV Çingiz, Dünya Basınında Hocalı Katliamı, **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, S. 370, Ankara-2007.
- QASIMLI Musa, **Azerbaycan Türklerinin Millî Mücadele Tarihi 1920-1945**, Kaknüs, İstanbul-2006.
- RÜSTEMHANLI Sabir, **Karabağ**, Akademi Kitabevi, İzmir-1993.
- SARIAHMETOĞLU Nesrin, **Azerî-Ermeni İlişkileri (1905-1920)**, TTK, Ankara-2006.
- VELİYEY Afgan, **Azerbaycan'da Yenileşme ve Millîyetçilik Hareketi**, Kaprol iletişim, İstanbul-2005.
- YILDIRIM Dursun-Doç. Dr. M. Cihat Özönder, **Karabağ Dosyası**, TKAE Yayınları 110 S. A.29 Ankara 1990.
- TURAL Sadık, **Zamanın Elinden Tutmak**, Ecdâd, Ankara 1991.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*